

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:2. 2008

Hädelse, folklig kultur och individuella strategier

Soili-Maria Olli, *Visioner av världen: hädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680–1789*, Skrifter från Institutionen för historiska studier 17, Umeå: Umeå universitet, 2007. vi+194 s. (Summary in English: *Visions of the world: blasphemy and devil's pact in the "Judiciary Inspection"*, Sw. Justitierevisionen 1680–1789.)

Soili-Maria Ollis avhandling behandlar hädelsebrott i Sverige från sent 1600- till sent 1700-tal. Syftet med avhandlingen är inte främst rättshistoriskt utan att belysa hur samhällsgrupper och individer har förhållit sig till religionen, särskilt i vilken utsträckning de anklagades uttalanden, handlingar och förhållningssätt kan återspegla folkliga attityder som skilde sig från eller sammanföll med överhetens. Avhandlingen har en mentalitetshistorisk inriktning, där en viktig problematisering är att folkliga attityder kunde vara uttryck för antingen en kollektiv mentalitet eller enskilda individers subjektiva världsåskådningar.

Således tas en utgångspunkt i den välbekanta diskussionen om förhållandet mellan så kallad elitkultur och folkkultur under tidigmodern tid. Men avsikten är nu inte att ta upp de kulturella nivåernas inbördes relation ur ett konfliktperspektiv och betrakta dem som varandras motpoler utan att analysera dem och de förhållningssätt de uttryckte som en helhet av samma världsbild. Begreppsparet elitkultur–folkkultur framstår här snarast som metodologiska verktyg för författaren. Frågan hur människorna på ett individuellt plan förhållit sig till religionen analyseras med hjälp av Pierre Bourdieus habitusteori, och dess antagande att varje individ har ett system av socialt förvärvade dispositioner som bestämmer hur en individ handlar, tänker och värderar i givna sociala sammanhang. Olli menar sig härigenom kunna nalkas en annan bekant inom forskningen, nämligen förhållandet mellan aktör och struktur. I avhandlingen förekommer vidare en del mycket distinkta iakttagelser beträffande de anklagades kön varför genusteori tillämpas på delar av undersökningen.

Avhandlingen är disponerad i sju kapitel. Efter inledningskapitlet följer ytterligare ett introducerande kapitel som behandlar definitioner och kategoriseringar litet mer utförligt. Författarens indelningar av de olika slags hädelse som uppträder i Justitierevisionen motsvarar i stort sett samtida kategorier: 1. hädelse mot Gud, 2. hädelse och missbruk av sakrament, 3. förskrivningar till djävulen, 4. övriga hädelser såsom föregiven besatthet. Undersökningen omfattar mer än ett hundra mål, varav knappt hälften rörde den första gruppen. Förskrivningar till djävulen var också talrika med omkring en fjärdedel av målen.

Det tredje kapitlet ägnas den rättsliga behandlingen av hädelse i Justitierevi-

sionen. Här presenteras vilka som fungerade som angivare och görs en genomgång av statsmaktens kontroll- och disciplineringsystem. Själva bestraffningen tas också upp. Vidare undersöks de anklagades sociala tillhörighet, yrke och kön. Fler än nio av tio av de anklagade var män. Bland dessa var i sin tur omkring hälften personer med anknytning till militär verksamhet. Beträffande djävulsförskrivningarna var samtliga anklagade män. Angivelserna kom endast i ringa mån från vanligt folk; aktivare i den rollen var föga överraskande präster och officerare. När det gäller bestraffningen av hädelse understryker författaren tendensen till strafflindring under perioden. Endast ett tiotal åtalade kom slutligen att avrättas. Avrättningarna var koncentrerade till perioden före 1700-talets mitt. De flesta dödsdomarna ersattes med mildare straff såsom gatlopp, spöslitning, fängelse, förvisning och fästningsarbete.

I det fjärde kapitlet kommer författaren in på sina hjärtefrågor och en modell redovisas för varierande folkliga förhållningssätt till religionen. Modellen bygger på belägg för den effekt "kristianiseringen" verkar ha haft bland människorna. Enligt författaren går det att urskilja fyra olika mentala skikt eller strata beträffande kristianisering. De tre första rör sig från en grupp som uttryckte synsätt som till stora delar sammanföll med den officiella läran via en mellangrupp till den tredje innefattande personen vars åsikter radikalt avvek från överhetens. Den fjärde gruppen innehåller individer som uttryckt ett likgiltigt förhållningssätt till kristendomen utan att för den skull vara ateistiska i ordets moderna bemärkelse. Därmed ges en uppsättning attityder som visar varierande folkliga förhållningssätt till religionen. Därutöver företas en undersökning av kristna idéer och hur dessa har fungerat som gemensamma kontaktytor. Det rör sig om föreställningar om Gud, om Djävulen, om nattvarden och om frälsningen samt därtill om livet efter döden. Alla dessa frågor möter i källmaterialet och kunde ge upphov till både likartade och olikartade förhållningssätt inom elit- och folkkultur.

I det femte kapitlet behandlas bland annat hädelse som en folklig protestgenre. Allra först diskuteras begrepp som mentalitet, strategi och världsbild, vilka Olli nyttjar för en senare analys av religiösa uppfattningar. När det gäller hädelse som protest poängterar hon att denna tolkning i de flesta fall inte håller som förklaring till smädelsorna. Dessa uttryckte inte alls individuella protester och dessutom var somliga hädelser uttryck för en kollektiv blasfemisk tradition. Hädelser som uttrycktes inom denna – exempelvis att profanera och byta ut religiösa uttryck i en psalm under pågående gudstjänst – behöver inte ha varit medvetna provokationer. Dessa iakttagelser är betydelsefulla i relation till de religiösa strategier som främst analyseras i kapitlet.

Via litteraturen diskuterar Olli nämligen religionens individualisering och förekomsten av en religiös kultur. I början av 1700-talet pågick en individualiseringsprocess som innebar att var och en förväntades inta ett personligt förhållningssätt till religiösa ting. Denna tendens har studerats främst inom väckelserö-

relsernas framväxt. Utvecklingen initierades dock genom att överheten under 1700-talet ställde allt strängare krav på den enskilde individen att visa sin tro. Men i relief till denna utveckling urskiljs också en individuell tro som inte uppkommit enbart som respons på överhetens ökade krav på personlig religionsutövning. Denna personliga tro kunde existera inom den folkliga kulturen som alternativa världsbilder. Detta blir också temat för fortsättningen på kapitlet. Världsbilden var människocentrerad, holistisk, situationsorienterad och selektiv på ett sådant sätt att den tillät ett stort mått av individuella anpassningar av strategisk natur. Särskilt män verkar ha utvecklat strategier till djävulsdiskursen. Vanligen rörde det sig om seriösa och noggrant förberedda försök till kontakt med Djävulen, om än de var relaterade till akuta kriser. Förskrivningar hade vanligen till syfte att få pengar.

I det sjätte kapitlet fortsätter frågan om manliga och kvinnliga strategier att sysselsätta författaren. Hädelse utgjorde ett manligt brott, för att uttrycka det lindrigt. Inom internationell forskning har man talat om en manlig hädelsekultur kopplad till en vidare kontext av aggressionsriter och överträdelser. De sociala sammanhang och miljöer som hädelserna har förekommit i har haft betydelse för vilka typer av strategier som använts. De förra var av två slag: en allmogemiljö och en militärmiljö. Författaren diskuterar hädelse ur ett genusperspektiv men finner att Bourdieus habitusteori och individuella strategier har bättre förklaringsvärde.

Det sjunde och sista kapitlet sammanfattar avhandlingen. En av undersökningens viktigaste resultat är att den folkliga kulturen inte kan ses som enhetlig och stående i opposition mot elitkulturen. Vad mer är: den var inte heller passiv. Flertalet handlingar och yttranden som dömts som hädelse kan tolkas som rena strategier. Mentaliteter beskrivs ofta som opersonliga tankekomplex. Både inom den lärda eliten och i den folkliga kulturen har denna typ av opersonliga tankar baserade på någon sorts opersonligt gemensamt psyke förekommit. När eliten har uppvisat en kollektiv mentalitet kan agerandet tolkas som en strategi. Överhetens kollektiva tankevärld bestod oftast av klara idéer med tydligt formulerade syften och tillämpningar. De attityder, förhållningssätt och handlingar inom bondeallmogen som var uttryck för en kollektiv mentalitet, kan däremot svårigen ses som strategier. I stället kan uppfattningar som baserade sig på bondesamhällets kollektiva mentaliteter ses som utslag av en blasfemisk tradition, en skrattekultur. Det var en sorts folklig genre, speciellt bland soldater, där hädiskt tal blev ett sätt att handskas med svårförståeliga religiösa dogmer. Spår av detta finns även i Ollis källmaterial, trots att de flesta förhållningssätt som framträder, både statliga/kyrkliga och folkliga, kan betraktas som utpräglade strategier.

Det går inte att bortse från att avhandlingen karaktäriseras av uppseendeväckande många fel och egendomligheter. Det gäller såväl löptext och noter som litteraturangivelser och hänvisningar. Lyckligtvis har det mestadels inte inneburit att innehållet fördunklats. Undantaget är siffermaterialet, där motstridiga upp-

gifter ger ett minst sagt förvirrande intryck. Detsamma gäller karakteristiken av Bourdieu, som delvis tycks bygga på missförstånd av Donald Broadys presentation av Bourdieus tänkande. Somliga inslag i avhandlingens formalia framstår i relief till slarvet å andra sidan som överdrivet petiga. Författaren har exempelvis för vana att ofta placera noter inne i meningarna, som om det inte var tillfyllest att placera dem vid punkt. Framställningen i stort präglas också av oklarheter och brist på självständighet.

Avhandlingens tre första kapitel sägs vara introducerande och de två sista sammanfattande, däremellan återfinns två analyskapitel. De sammanfattande kapitlen avviker starkt från varandra; ett av dem har en uppbyggnad med litteraturdiskussioner och källhänvisningar som ger intryck av ett förflutet som ordinärt avhandlingskapitel. Tittar man däremot på de enskilda kapitlen finner man att de saknar varje försök till sammanfattningar, vilket i realiteten inneburit att delar av avhandlingen över huvud taget inte blivit föremål för systematisk överblick av författaren. Läsaren, lämnad ensam bland alla dessa hädare, riskerar att i allt för hög grad själv bli delaktig i tolkningarna. Inuti de enskilda kapitlen bryts ibland den logiska ordningsföljd som själva rubriksättningen anger för framställningen, och inte blir det bättre av att inledningskapitlets dispositionsavsnitt, som skall vägleda läsaren, i sig innehåller felaktigheter.

Otydligheten förstärks av författarens framställningssätt. Viktiga delar av litteraturen diskuteras inte i forskningsöversikten utan på plats i avhandlingen. Det kanske låter sig göras, men litteraturgenomgångarna – som är väl allmänt hållna – har en benägenhet att dominera på de egna undersökningarnas bekostnad. Ibland liksom smygs den egna empirin in i stället för att bilda ett självklart centrum.

Metodangivelserna är knapphändiga men i inledningskapitlet heter det att avhandlingen är kvalitativ till sin inriktning. Konkret innebär detta att materialet endast undantagsvis presenteras i sin helhet och att analysen fortgår med hjälp av diverse exempel. Källmaterialet är emellertid av relativt enhetlig karaktär – rättegångshandlingar – och hade med fördel kunnat bli föremål för mer heltäckande redovisning. Förutom att leva ett liv i skuggan av litteraturdiskussioner har nedslagen i källorna negativa förtecken. Där författaren hade kunnat belysa ett fenomen, låt säga hur kontrollsystemet fungerade för att åstadkomma angivelser av hädelse till domstolarna, ges i stället exempel på hur det *misslyckats*. Varianter på detta uppträder gång på gång: straffsystemets avskräckande funktion belyses med en situation där man *inte* tillämpat denna, en lång redogörelse lämnas rörande en anklagelse om hädelse som *kanske* utgjorde en komplott mot en fiende, den holistiska världsbildens krav på att också hädelser skulle "passa in" illustreras med ett fall som *inte* togs på allvar, en same som *eventuellt* etablerat kristna idéer jämte sin egen religion används för att illustrera synkretism. Det sistnämnda exemplet är illa valt också med hänsyn tagen till att mannen i fråga skulle avrättas

genom att brännas på bål och som ett led i förberedelserna bereddes inför döden av präster. En situation präglad av dödsångest och tvång används alltså för att illustrera synkretism och ytterst individuella strategier.

Avhandlingen igenom förekommer utsagor av kvantifierande natur. I själva verket bygger bokens huvudsakliga resultat på en kvantifierande utsaga baserad på förhållanden i Justitierevisionen, nämligen att en majoritet av hädelserna var uttryck för individuella strategier och inte för en opersonlig kollektiv mentalitet inom folkkulturen. Frågan om hädelsemålens förekomst i domstolar på skilda nivåer i rättssystemet är alltså betydelsefull för de teser som författaren driver, om generaliserbarhet skall råda. Möjligheten finns att hädelser med ett visst innehåll systematiskt kan ha undanhållits Justitierevisionen, vilket är viktigt för den bild av folklig religiositet som framträder. En möjlighet kan vara att indirekt hädelse (skapelsen, den lutherska läran, gudstjänsten, bönen, prästerskapet, kyrkoordningen etc.) inte underställdes i samma utsträckning som direkt hädelse av Gud. En annan är att hädelse av heliga föremål, så kallad sakrilegium, inte underställdes. En tredje gäller mer hädarna än hädelserna: att yngre personers förbrytelser inte gått upp till revisionen. Jag tänker kanske i första hand på skolgossar som ingick förbund med den Onde. När det gäller perioden före 1680 borde det vara essentiellt att åtminstone bilda sig någon uppfattning om den tid som föregick överhetens försök till religiös individualisering.

Olli skriver övergripande att hädelse förefaller har varit ett ganska sällan beivrat brott i jämförelse med andra liknande brott som sedlighetsbrott, trolldom och magi. Ett faktum är att det inte hade varit särskilt betungande att undersöka detta närmare. Ett kortregister existerar över Svea hovrätts exekutorial till länsstyrelserna för delar av 1600- och 1700-talen. Göta hovrätts serie Criminalia är intakt för stora delar av 1600-talet, och för 1700- och 1800-talen finns brottmålsrotlar att tillgå. Hädelse var ett långt vanligare brott än man kan tro, visar en hastig undersökning företagen av undertecknad. Om de mål granskas som aldrig nådde Justitierevisionen visar det sig att de ofta gällde indirekt hädelse och blasfemiska handlingar. Här kanske man kan förvänta sig att återfinna just den typ av kollektiv blasfemisk tradition som författaren menar överflyglades av de medvetna strategierna. Vidare visar en granskning av djävulsförskrivningar i Göta hovrätt att ålder var avgörande för vilka mål som gick ända upp till Justitierevisionen: yngre missdådare kom aldrig så långt och där övervägdes inte ens dödsstraff.

Författarens tes om människornas trots allt individuella strategier i skuggan av de opersonliga mentaliteterna skulle också kunna ha formulerats som en invändning mot uppfattningen att individualiseringen skulle ha uppstått genom överhetens ökade krav på en personlig hållning i religionen. Denna möjlighet tycks Olli emellertid inte ha uppmärksammat eller beaktat. Nu är emellertid inte heller den torgförda tesen invändningsfri ens om man bortser från den vidare kontexten av

hädelse i de lägre domstolarna. De två kategorierna hädelse mot Gud och hädelse och missbruk av sakramenten förefaller vara mer genuina som exempel på smädelse medan djävulsförskrivningar och föregiven besatthet inte riktigt har samma karaktär. Genom att inte hålla fast vid sin egen kategorisering som analysverktyg har författaren missat möjligheten att etablera vissa typer av mönster, kan man misstänka. Det är bland de två första man hellre borde kunna återfinna uttryck för en äldre kollektiv hädelsekultur, medan de två sistnämnda eventuellt skall betraktas som en sorts nykomlingar på scenen. Djävulsförskrivningarna var åtminstone förbundna med en lärd, skriftlig kultur. Dessutom kan man argumentera för att djävulsförskrivningarnas strategiska karaktär är överdriven. Om än de utgick från krissituationer, och därmed var klart målinriktade i sina försök att skaffa pengar eller lycka, kan man med fog hävda att själva berättelsekomplexet som sådant inkluderade det som i efterhand framträder som individuella motiv. Det påminner inte så litet om en trolldomssekvens, som inbegrep både föregiven skada och en konflikt med en potentiell magisk skadebringare, där delarna så att säga förutsatte varandra.

Soili-Maria Ollis avhandling behandlar ett väsentligt och hittills föga uppmärksammat inslag i Sveriges tidigmoderna historia. Upplägget att inom samma pärmar rymma både en hädelsebrottets och en folkreligionens historia är ambitiöst men har bidragit till avhandlingens svaga sidor. Avhandlingen präglas av otydlighet i dispositionen, vilket förstärks av ett framställningssätt som i allt för hög grad låtit sig domineras av annan forskning. Det egna källmaterialet hade kunnat ges en mer systematisk behandling och framträdande presentation. Vidare hade ett upplägg kunnat övervägas som inneburit undersökningar av andra kompletterande källor och arkiv. Där finns tyvärr också ett betydande moment av slarv och direkta felaktigheter. På pluskontot ligger att författaren har väckt till liv väsentliga mentalitetshistoriska problem i sin avhandling. Om vi än inte med föreliggande avhandling har fått en heltäckande hädelsens historia, så har vi åtminstone nu fått en hädarnas historia.

Per Sörlin

* Fakultetsopponent